

ПРАВНИЧА ЦИТАТА У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ НА ІСТОРИЧНУ ТЕМАТИКУ

У статті вивчено функціонування правничої цитати як інтертекстуального елементу в художніх творах на історичну тематику. Методологічним підґрунтям роботи обрано праці про цитування як інтертекстуальний зв'язок між художніми творами. Специфіку використання правничого тексту в історико-художній прозі проаналізовано із врахуванням природи художнього та правничого функціональних стилів української мови на прикладах української історичної прози II половини XIX ст.

Ключові слова: функціональний стиль, художній текст, правничий текст, інтертекстуальність, інтекст, прототекст.

Офіційно-діловий стиль, зокрема його правничий різновид, – один із найдавніших функціональних стилів української мови. Його ознаки знаходимо уже в документах доби Київської Русі (Мстиславова грамота 1130 р.) та адміністрації Великого князівства Литовського, в українсько-молдавських грамотах, українських грамотах XIV та XV ст., юридичних актах міських урядів (XV – XVII ст.), документах гетьманських канцелярій тощо. Дослідниця українського ділового мовлення С. Шевчук додає до цього переліку українські літописи (процитовані в них офіційні листи, угоди і т. ін.) [15, 8]. Прийнято вважати, що колорит офіційності у текстових зразках згаданого стилю формується не так лексикою, як стабільною композицією тексту, який складається загалом із загальноновживаної лексики, і тільки окремі лексеми є стилістемами офіційно-ділового стилю або його правничого підстилю [Див. 8, 257].

Внутрішня цілісність поняття функціонального стилю уможливорює зіставлення різних стилів української мови як різних типів тексту. Можемо погодитись із твердженням Л. Мацько про те, що з художнім стилем офіційно-діловий «перебуває в повній протилежності і за сферою дії, і за призначенням та функціями (в офіційно-діловому стилі – повідомлення і волевиявлення, у художньому – образне відтворення дійсності та естетичний вплив), і за добором виражальних засобів» [8, 260]. Водночас абсолютно ізольованим «об'єктом у собі» текст принципово бути не може, він потребує іншого тексту і має бути залучений до культурного простору, більше того – смислова гра, що виникає у тексті, «ковзання між різними структурними впорядкованостями надає текстові більші смислові можливості, ніж ті, якими володіє будь-яка мова, взята окремо» [7, 585]. Додатковим аргументом на користь вивчення взаємодії двох стилів української мови, а в нашому випадку – художнього тексту і правничого тексту, може вважатися сучасна тенденція розвитку міждисциплінарних студій – адже, за словами Р. Познера, «стирання кордонів, які розділяють різні академічні дисципліни, і зростання професіоналізму та інтелектуальних амбіцій у <...> галузях на зразок літературознавства та юриспруденції стимулює дослідників права цікавитися паралельними галузями, включаючи художню літературу, водночас дослідники літератури <...> починають виявляти цікавість до текстів, які не належать до художньої літератури, зокрема до правничих» [16, 4].

Прикладом симбіозу правничого й художнього текстів є, на наш погляд, явище цитування правничих текстів у художніх творах на історичну тематику. Принципи функціонування цитат в історико-художніх творах окреслено в працях О. Бандури, Л. Мацько, О. Пономарева, А. Ткаченка, С. Шевчук. Взаємодія текстів двох різних стилів як явище інтертекстуальності може бути розглянута з точки зору позицій, висловлених у дослідженнях Л. Комісар, Ю. Лотмана, О. Переломової, В. Рижкової, Л. Статкевич. Проте автори названих праць зосередились переважно на взаємозв'язку між різними художніми текстами, тоді як специфіку використання правничого тексту в художній літературі ще не досліджено, що й зумовлює актуальність нашої розвідки.

Вважаючись, як правило, позасюжетними компонентами, тексти історичних документів (зокрема правничих – наказів, статутів, законів, оголошень і под.) «можуть мати й сюжетне значення (тобто прискорювати, затримувати чи скеровувати в інше русло розвиток дії)» [2, 190-191]. При цьому традиційно обов'язковою умовою прямого цитування залишаються риси тексту цитати, на які вказує О. Пономарів: «абсолютна відповідність змісту, лексичного складу, автентичність (відповідність першоджерелу від гр. *authentikos* «справжній») граматичної будови» [10, 210]. Коли ж цитата зазнає стильових трансформацій, актуалізується такий критерій оцінки цитування, як його точність/неточність. За словами Е. Козицької, «цитата не обов'язково повинна бути точною, щоби бути впізнаною. Важливо, аби вона точно моделювала суттєві ознаки попереднього контексту, активуючи його в пам'яті читача і тим самим виконуючи свою роль покликання, носія ремінісцентного змісту, а не лише відтворювала всі деталі контексту» [4, 47]. Цитата завжди відіграє подвійну роль: стає частиною тексту-донора, підпорядковуючись авторському задумові, а також «виходить у позатекстову діахронічну чи синхронічну перспективу, актуалізуючи чужі тексти, включаючи текст у певну культурну (літературну) традицію» [1, 4].

О. Галич, автор значного масиву праць із проблем теорії та історії документалістики в українській літературі, називає цитуванням «пряме художнє використання першоджерела з посиланням на нього, введення тексту іншого автора до тексту власного твору, пряме, а іноді опосередковане запозичення окремих елементів і тем із літературного першоджерела» [3, 452]. Бачимо, що тоді, коли йдеться про цитування правничого різновиду історичних документів у художньому тексті, запозичення з першоджерел жорстко регламентоване вимогами дослівного цитування, за допомогою чого автори художніх творів досягають ефекту історичної достовірності. Ймовірно, саме через вимогу точності, яка в аналізованій у цій розвідці текстовій ситуації приходить із дискурсу права, цитати, за спостереженням А. Ткаченка, «не розглядаються в традиційних поетиках як стилістичні чи риторичні фігури» [14, 292]. Інші теоретики літератури визнають, що цитування «є фактором взаємовпливу в літературному процесі» [3, 453], тому можемо вести мову про правничу цитату в історико-художньому тексті як вияв інтертекстуальності.

Не викликає заперечень те, що інтертекстова практика «існувала задовго до кінця шістдесятих років ХХ століття – часу, коли вона перетворилася на безпосередній предмет філософської рефлексії» [5, 3]. За сучасним визначенням, інтертекстуальність (фр. *intertextualité* – міжтекстовість) – міжтекстові співвідношення літературних творів. На думку колективу авторів вітчизняного літературознавчого словника-довідника серії «Nota bene» (1997), вона полягає: 1) у відтворенні в літературному творі конкретних літературних явищ інших творів, більш ранніх, через цитування, алюзії, ремінісценції, пародіювання та ін.; 2) у явному наслідуванні та стилізації чужих стилєвих властивостей і норм (окремих письменників, літературних шкіл і напрямів). Спільне у всіх наявних дефініціях інтертекстуальності – вихід за межі тексту [Див. 6, 317–318]. У своєму ширшому розумінні інтертекстуальність «інкримінується» не лише художнім текстам, а й літературно-критичним, театральним виставам, музичним творам, творам образотворчого та кіномистецтва, хоча її функціонування в позамистецькому та міжстильовому вимірі (зокрема між правничим та художнім дискурсами) здебільшого вважається на сьогодні прерогативою міждисциплінарних студій.

Термін «інтертекстуальність (міжтекстуальність)» належить французькій вченій Ю. Крістевій і означає метод дослідження тексту як знакової системи, що перебуває у зв'язку з іншими системами, а також взаємодії різних дискурсів, які переплітаються у тексті. Представник Женецької школи феноменологічної критики Ж. Жене звужує термін «інтертекстуальність» до цитування, плагіату, алюзії та ремінісценції, зрештою трактує його як присутність в одному тексті двох і більше текстів. На нашу думку, враховуючи алюзивний потенціал цитати як інтертекстуального елементу, доводиться визнати, що правнича цитата може бути застосована в художній прозі на історичну тематику не тільки у формі прямого цитування, а й у зміненому вигляді відповідно до стилістичної інтенції автора, яка може полягати у: 1) наданні тексту історичної достовірності (у такому випадку найчастіше використовуються уривки із власне правничих текстів); 2) сюжетотвірному застосуванню правничого тексту; 3) сюжетному домислі, що його допомагає «узаконити» текст, який стилістично достовірно імітує правничий, зокрема його синтаксичну структуру (наприклад, текст судової промови). Тому правнича цитата так само «виконує свою роль апелювання до тексту-джерела і збагачує у смисловому значенні авторський текст незалежно від того, є вона точною, неточною чи квазіцитатою» [11, 24]. З точки зору теорії художніх засобів у тексті «поєднання «речей» і «знаків речей» (колаж) у єдиному текстовому цілому, на яке вказує Ю. Лотман, викликає подвійний ефект, зазначаючи одночасно й умовність умовного, і його безумовну оригінальність. У функції «речей» (реалій зовнішнього світу, а не створених рукою автора тексту) можуть бути використані документи – «тексти, оригінальність яких у цьому культурному контексті поза сумнівом. <...> Наприклад, <...> прийом, який використав Пушкін, – вклеїв у «Дубровського» велику реальну судову справу ХVIII ст., змінивши тільки власні імена» [7, 591-592].

«Чуже» слово у власне авторському тексті в практиці інтертекстуального аналізу зазвичай називають *інтекстом*. Терміном *прототекст* позначається твір, який став джерелом запозичення інтексту [13, 7]. Коли говоримо про правничі цитати як інтекст, – наприклад, в українській історичній прозі ХІХ – початку ХХ ст., – прототекстом виступає широкий діапазон юридичних документів (як цитованих безпосередньо, так і запозичених за посередництвом літописних джерел). Кількісну перевагу надано в історичній прозі цього періоду джерелам із доби Середньовіччя та Нового часу. При цьому названий тип джерел (ширше – правничі тексти різних жанрів) слід, на нашу думку, відносити скоріше до прецедентних (сильних), ніж до периферійних (слабких) прототекстів.

У глобальному вияві інтертекстуальність виходить на розуміння культури як єдиного тексту. У системі взаємодії «текст – читач» вона «порушує лінійний характер читання тексту, спонукаючи читача до когнітивно-асоціативної діяльності в процесі його сприйняття» [9, 3-4]. Повертаючись до зіставлення між художнім і правничим текстами, зазначимо, що вплив на читача викликаний саме стилістичною «різницею потенціалів»: «Що різкіше виражена неперевідність кодів тексту-вкраплення та основного коду, то відчутніша семіотична специфіка

кожного з них» [7, 593]. Шляхом використання такої цитації художній текст «набуває горизонтального прирощення, збагачення змісту. Тобто цитата підриває лінійний рух тексту і змушує читача-інтерпретатора зламати лінію, виходити «вбік», поза текст і тим усвідомлювати його додаткові художні сенси, не втрачаючи з поля зору цілісності тексту» [1, 4]. За висловом В. Рижкової, введення інтертексту «...забезпечує «вибух» лінійності тексту-реципієнта» [12, 9], що у застосуванні до історичної прози означає розширення асоціативно-культурних зв'язків та сюжетовірної спроможності творів, де авторами використано правничий інтекст (яскраві зразки такої прози знаходимо, наприклад, у творчості П. Куліша, зокрема в соціально-історичному романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року», М. Костомарова, М. Старицького, О. Левицького). Подібна художня тенденція створює широке поле для детальнішого вивчення як дискурсу права в історичній прозі в цілому, так і зокрема для аналізу особливостей інтертекстуального зв'язку між українською історичною прозою XIX – початку XX ст. та правничими джерелами різних періодів української історії.

Список використаних джерел

1. Андрусів С. Цитування в інтертекстуальній грі літератури з масовою культурою / С. Андрусів // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Літературознавство». – 2009. – № 12. – С. 3–7.
2. Бандура О. Теорія літератури: посібник для вчителів / О. Бандура. – К. : Радянська школа, 1969. – 286 с.
3. Галич О. Літературний процес // Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури : підручник / За наук. ред. О. Галича. – К. : Либідь, 2001. – С. 442–461.
4. Козицкая Е. Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте. Пособие по спецкурсу / Е. Козицкая. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1999. – 140 с.
5. Комісар Л. Ідея інтертекстуальності в філософії культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. : 09.00.04. «Філософська антропологія, філософія культури» / Л. Комісар. – К., 2008. – 14 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с. (Nota bene).
7. Лотман Ю. Текст у тексті / Ю. Лотман / Переклад М. Приходи // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – [2-е вид., доп.]. – Львів : Літопис, 2001. – С. 581–598.
8. Мацько Л. та ін. Стилїстика української мови: підручник / Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько / За ред. Л. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
9. Переломова О. Інтертекстуальність в українському художньому дискурсі : структурно-семантичний і стилістичний аспекти : автореф. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. Переломова. – К., 2010. – 34 с.
10. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови: підручник / О. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
11. Пухонська О. Цитата як форма інтертекстуальності (на прикладі сучасної вітчизняної поезії) / О. Пухонська // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – 2012. – № 38 (251). – С. 20–25.
12. Рижкова В. Реалізація категорії інтертекстуальності в американському художньому тексті XIX–XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.02.04. «Германські мови» / В. Рижкова. – Харків, 2004. – 22 с.
13. Статкевич Л. Форми і функції інтертекстуальності в поезії Томаса Стернза Еліота: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.01.04. «Література зарубіжних країн» / Л. Статкевич. – Сімферополь, 2008. – 20 с.
14. Ткаченко А. Мистецтво слова (вступ до літературознавства) / А. Ткаченко. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 448 с.
15. Шевчук С. Українське ділове мовлення: навч. посіб. / С. Шевчук. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Вища школа, 2000. – 271 с.
16. Posner, Richard A. Law and literature / R.A. Posner. – [rev. and enlarged ed.]. – Cambridge, Massachusetts; London : Harvard University Press, 1998. – IX, 422 p.

Summary. The article deals with legal citing functioning as an intertextual element in literary historical works. The methodological basis of the article has been formed of research works about citing as a means of intertextual connection between artistic texts. The author has analysed the specific of legal texts usage in historical literary prose in consideration of the nature of fiction and legal functional styles of Ukrainian language using examples of Ukrainian historical prose fiction of the 2nd half of 19th century.

Key words: functional style, artistic text, legal text, intertextuality, intext, prototext.